

Забуті покидьки східного фронту

Великий союз ХХ століття виявився приголомшливо успішним у реалізації його безпосередніх завдань. Американська допомога Британії та СРСР через програму «ленд-ліз», відкриття Другого фронту в червні 1944 року стали найяскравішими епізодами співпраці антигітлерівської коаліції, однак завершився Великий союз великою невдачею — «Залізною завісою», що розрізала навпіл повоєнну Європу.

Запитання «Що сталося не так?» і «Хто відповідальний за початок Холодної війни?» лунали в усьому світі. У цій документальній розвідці Сергій Плохій розкриває джерела конфліктів і жахіть Холодної війни, аналізуючи історію Великого союзу. Автор спирається на раніше недосяжні джерела — архівні документи радянських спецслужб, що містять спостереження військової контррозвідки й таємної поліції за американцями, які контактували з представниками ВПС Червоної Армії та місцевим населенням, звіти шпигунів, доповіді їхніх очільників і кураторів. Сергій Плохій робить приголомшливе відкриття: Великий союз був приречений на невдачу й почав розпадатися вже під час Другої світової війни. Однак що чи хто спричинив крах одного з наймогутніших альянсів ХХ століття?

НЕВІДОМІ
СТОРІNKИ
II СВІТОВОЇ
ВІЙНИ

ЗАБУТІ

ПОКИДЬКИ

СХІДНОГО

ФРОНТУ

СЕРГІЙ ПЛОХІЙ

PLOKHY SERHII

**FORGOTTEN
BASTARDS
OF THE EASTERN
FRONT**

OXFORD
UNIVERSITY PRESS

СЕРГІЙ ПЛОХІЙ

**ЗАБУТІ
ПОКИДЬКИ
СХІДНОГО
ФРОНТУ**

ХАРКІВ **КЛУБ**
2020 **СІМЕЙНОГО**
ДОЗВІЛЛЯ

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
2020

ISBN 978-617-12-8019-9 (epub)

Жодну з частин цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва

Електронна версія зроблена за виданням:

Перекладено за виданням:

Plokhy S. *Forgotten Bastards of the Eastern Front* / Serhii Plokhy. — London: Allen Lane, 2019. — 340 p.

Переклад з англійської *Надії Коваль*

Фото люб'язно надані автором

Дизайнер обкладинки *Аліна Белякова*

Плохій С.

ПЗ9 Забуті покидьки Східного фронту / Сергій Плохій ; пер. з англ. Н. Коваль. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2020. — 320 с.

ISBN 978-617-12-7692-5
ISBN 978-0-241-40456-0 (англ.)

УДК 93/94

© Serhii Plokhy, 2019. All rights reserved

© Stacey Gabrielle Koenitz Rozells on Unsplash; americanairmuseum.com; «B-17 FLYING FORTRESS», author unknown, обкладинка, 2020

© Hemiro Ltd, видання українською мовою, 2020

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», переклад і художнє оформлення, 2020

Вступ

У 1950 році Вінстон Черчилль назвав один із томів своїх мемуарів про Другу світову війну «Великий альянс». Він запозичив цей термін з анналів історії: саме так традиційно іменували об'єднання Англії, Шотландії та європейських держав проти Франції наприкінці XVII — на початку XVIII ст., яке підірвало могутність останньої, заклавши основи піднесення Британії. Як і його ранньомодерний попередник, «Великий альянс» ХХ століття виявився надзвичайно успішним з погляду досягнення своїх безпосередніх цілей. Американська допомога Британії та СРСР через програму «ленд-ліз», відкриття другого фронту в Європі в червні 1944 року та оголошення СРСР війни Японії в серпні 1945-го стали найяскравішими епізодами співпраці союзників. Саміти Великої трійки — саме так Рузвельта, Сталіна та Черчилля називала преса — спочатку в Тегерані 1943 року, а потім у Ялті 1945 року забезпечили єдність союзних держав упродовж усієї війни. Це призвело до поразки держав Осі та сприяло становленню нового міжнародного порядку й установи, яка його втілила, — Організації Об'єднаних Націй — найдовговічнішого міжнародного координаційного органу у світовій історії.

Сподівання, що Великий альянс існуватиме й у повоєнну добу, були навіть більші, ніж його військові успіхи. Однак ще більшим стало розчарування, коли за кілька років він розпався. Уже 1948-го світ фактично поділився на два табори: США й Велика Британія належали до одного, а Радянський Союз та його східноєвропейські сателіти — до іншого. Наступного року було утворено Організацію Північноатлантичного договору — військовий союз західних держав, а 1955-го — Організацію Варшавського договору, що об'єднала комуністичні режими Східної Європи під проводом Москви. На той час світ постав не лише перед загрозою нової світової війни, але й перед можливим ядерним знищенням. Великий альянс завершився великим крахом, що його символізував інший відомий Черчиллів неологізм — «залізна завіса», яка розітнула навпіл повоєнну Європу.

Запитання «Що ж пішло не так?» ставили в усьому світі. Хто відповідальний за початок холодної війни? Одні звинувачували Йосифа Сталіна, який намагався відірвати частину Ірану, узяти під

контроль Босфор, а також нав'язував комуністичні режими в Східній Європі. Інші припускали, що використання США атомної бомби в серпні 1945 року та їхня дальша відмова поділитися новою технологією з Радянським Союзом порушили світовий баланс сил і не залишили Сталіну іншого вибору, ніж зміцнити геостратегічні досягнення воєнного часу. У цій книжці я йду іншим шляхом, розкриваючи джерела суперечок і загроз холодної війни в самій історії Великого альянсу. Моя головна теза досить проста: Великий альянс був приречений на невдачу через внутрішній конфлікт між радянською та американською політичними традиціями й культурами і почав розпадатися під час, а не після Другої світової війни.

Описана в книжці історія краху зсередини сфокусована на єдиному за всю війну прикладі, коли в радянців та американців справді була можливість жити й битися пліч-о-пліч — на трьох базах американських ВПС, створених на підконтрольній СРСР території у квітні 1944 року. Злітаючи з аеродромів у Британії та Італії, американські бомбардувальники атакували визначені цілі в Німеччині та Східній Європі, а потім приземлялися на авіабазах Полтавщини, повторюючи бомбардування на зворотному шляху. Протягом останнього року війни в Європі американці тісно співпрацювали з радянцями. Полтавські бази не були дрібним епізодом із символічним значенням. У човникових бомбардуваннях брали участь тисячі пілотів, авіамеханіків і рядових солдатів. Ба більше, десятки тисяч українців отримали можливість зустріти американських авіаторів, а в деяких випадках, і встановити з ними тісні стосунки. Ця історія великою мірою про людей — їхні життя, погляди й емоції.

Про історію повітряних баз в Україні в 1944—1945 роках написано немало. З американської сторони вона добре задокументована завдяки обсяжному масиву джерел, приступних науковцям в архівах і бібліотеках США. Є чотири офіційні історії операції «Шаленець» (*Frantic*) — саме так називали операцію човникових бомбардувань командувачі Стратегічних повітряних сил США в Європі, — кожна з яких присвячена певному часовому відтинку. Архіви Історичного агентства ВПС США на військово-повітряній базі «Максвелл» в Алабамі, колекція документів Військової місії США в Москві в Національному управлінні архівів та документації в штаті Меріленд, архів Аверелла Гаррімана в Бібліотеці Конгресу та документи

президента Рузвельта в Президентській бібліотеці й музеї Рузвельта в Гайд-парку, Нью-Йорк, надали багатий джерельний матеріал про бази і для цієї книжки, і для робіт моїх попередників¹.

Мій виклад вирізняє те, що він спирається на раніше не приступні й майже не використовувані джерела — архівні документи Комітету державної безпеки (КДБ) та його попередників, у яких задокументовано спостереження радянської військової контррозвідки й таємної поліції за американцями та їхні контакти з представниками ВПС Червоної армії й місцевим населенням. Свідчення цих документів документів охоплюють період від створення баз до виникнення й розгортання напруги холодної до початку й розгортання напруги холодної війни з кінця 1940-х до другої половини 1960-х років. Українська Революція гідності 2013—2014 років поміж іншого спричинила архівну революцію — безпрецедентне відкриття архівів колишнього КДБ, включно з матеріалами періоду Другої світової війни, успадкованими від військової контррозвідки. Звіти шпигунів та доповіді їхніх очільників і кураторів — а це понад два десятки грубих томів — тепер стали приступні для науковців та широкої громадськості. Як і підозрювали американці, радянці активно шпигували за союзниками, вивчаючи не лише їхні дії, але і їхні погляди.

Документи КДБ описують ставлення радянців до американських військовослужбовців, еволюцію відносин між радянцями та американцями на базах у Полтавській області й зміну ставлення гостей до господарів так відверто й докладно, як жодні інші джерела. Сукупно американські військові архіви та звіти радянської контррозвідки створюють надійне підґрунтя, яке дає змогу зрозуміти роль політики, ідеології й культури в погіршенні відносин між союзниками. Вони не залишають сумнівів, що ці відносини були зіпсовані не лише через відсутність спільного ворога після війни, ідеологічну несумісність чи зміну радянських та американських геополітичних розрахунків тоді, коли війна наближалася до завершення. Не менш важливим виявився досвід американських військовослужбовців, який перетворив навіть найбільш прорадянських серед них на запеклих противників режиму. Конфлікт глибоко відмінних світоглядів та цінностей пересічних учасників радянсько-американської співпраці підважив Великий альянс ще до того, як зникли масштабніші геополітичні підстави для

його існування. Навіть більше — він провістив майбутній розкол світу на два табори.

Вітри нової холодної війни, у центрі якої опинилася сучасна Україна, щодня стають сильнішими, тож нам не завадить зазирнути в минуле й побачити, як саме виявив себе Великий альянс на американських авіабазах в Україні в 1944—1945 роках. Очевидним уроком для майбутніх поколінь є те, що партнерство можна деякий час підтримувати, щоб перемогти спільного ворога. Однак взаємна довіра й міцні відносини не можливі між союзниками, які мають несумісні погляди на справедливий політичний порядок і, зрештою, на свободу та тиранію.

Пролог

Теплого травневого дня 1958 року агенти зовнішнього спостереження КДБ УРСР почали переслідувати особу під кодовим іменем «Турист». Цей досить стрункий чоловік середнього зросту, зі злегка подовгастим обличчям і великим прямим носом, мав на вигляд приблизно 35—36 років. «Турист» носив окуляри й був одягнутий у зеленувату сорочку та завузькі за радянськими мірками темно-сірі штани, що видавали в ньому іноземця.

Кадебісти слідували за «Туристом» від з'їзду з Київської траси в напрямку Полтави, за кілька десятків кілометрів до цього центральноукраїнського міста. Чоловік їхав у супроводі інших осіб «Волгою» — седаном радянського виробництва. Опинившись у Полтаві, «Турист» виявив особливий інтерес до Корпусного саду, пам'ятника Полтавської битви, місцевого музею й театру. Як можна було очікувати від будь-якого подорожнього, він сфотографував усі ці місця. Натомість зацікавлення одним зі звичайних будинків у центрі Полтави було підозріле. «Турист» постукав у двері будинку № 28 на вулиці Пушкіна. Ніхто не відповів. Потім він увійшов у двір, де перестрів жінку із сусіднього будинку й щось у неї спитав. Агентам спостереження вдалося вловити лише одне слово — «Ніна». Тоді жінка вказала на одні з дверей, що виходили у внутрішній двір. «Турист» постукав у ті двері; але знову ніхто не відповів. Відтак він сів в авто й поїхав геть. Весь його візит у Полтаву тривав менше ніж три години. Група спостереження КДБ підготувала зведення. Кадебісти не мали уявлення, хто такий «Турист» чи що він робив у місті. Єдине, що вони знали точно, — «Турист» не знайшов того, кого шукав¹.

«Туристом» був тридцятидев'ятирічний Франклін Гольцман, у минулому механік радіолокаційного обладнання ВПС США, який провів значну частину 1944-го й майже половину 1945 року на американських авіабазах у Миргороді та Полтаві. Гольцман, автор книжки про радянську податкову систему, відвідував Москву й Київ. Дорогою він вирішив заїхати в Полтаву, де провів десять місяців: цей пам'ятний період допоміг визначити його дальшу кар'єру дослідника радянської економіки. Жінку, яку він шукав, звали Ніна Афанасьєва. Гольцман познайомився з нею в Полтаві у грудні 1944 року, однак

вона, за розпорядженням таємної поліції, порвала з ним навесні 1945-го. Полтавське управління КДБ решту 1958-го й велику частину наступного року намагалося знайти Ніну Афанасьєву. Зрештою її виявили на півдні України, у Миколаєві. Провівши розслідування, кадебісти не знайшли доказів, що Ніна намагалася налагодити контакт із Гольцманом. Їй дозволили й далі жити звичним життям².

На момент візиту Гольцмана 1958 року Друга світова війна закінчилася більше ніж десятиліття тому, а холодна війна наближалася до свого апогею. Колишні союзники стали супротивниками. Гольцман не мав уявлення про спостереження чи підозри КДБ. До кінця життя у вересні 2002 року він залюбки згадував військову службу в Радянському Союзі. У себе вдома в Лексингтоні, штат Массачусетс, Франклін зберігав світлини, листи й вишивані українські скатертини, які нагадували йому про дні, коли американці та радянці воювали пліч-о-пліч. Однак Гольцман, досвідчений дослідник радянської економіки, до останніх днів не міг відповісти на запитання, які прояснили б окремі важливі аспекти його воєнного досвіду, надто чому радянці взагалі дозволили створити американські бази на власній території³.

1. Московська місія

Господарі приїхали в Центральний аеропорт Москви задовго до прильоту гостей. Уже було по обіді 18 жовтня 1943 року, а оскільки вночі температура впала нижче від нуля, то навіть за московськими мірками було досить холодно. В'ячеслав Молотов, радянський міністр закордонних справ, присадкуватий чоловік із квадратною щелепою, вусами на мексиканський манір та окулярами на краєчку злегка загостреного носа, починав замерзати. Поруч цокали зубами його численні заступники, офіцери й солдати почесної варти та музиканти духового оркестру. Хоч до аеропорту від Кремля було менш ніж вісім кілометрів, тобто максимум п'ятнадцять хвилин автомобілі, Молотов вирішив не ризикувати й приїхав завчасно. Гостями, яких він мав зустріти, були Державний секретар США Корделл Галл та міністр закордонних справ Великої Британії Ентоні Іден¹.

Часу було вдосталь, тож Молотов та його супутники знайшли прихисток від холоду в будівлі аеропорту — першого робочого терміналу Радянського Союзу. Відомий у народі як «Ходинка» (назва походила від Ходинського поля, де в травні 1896 року у веселих натовпах, які святкували коронацію останнього російського імператора Миколи II, були затоптані понад 1300 осіб), цей аеропорт став колискою радянської авіації. У 1922 році, за п'ять років по революції й лише за рік по породженій нею громадянській війні, переможці-більшовики започаткували перший міжнародний рейс з Ходинського поля до Кенігсберга та Берліна. Росія й Німеччина, дві держави-парії на міжнародній арені наприкінці Першої світової війни, разом дивилися в майбутнє, а перспективи їхньої співпраці сягали далеко за небокрай: саме небо давало змогу поліпшити відносини. Сімнадцять років по тому, у серпні 1939 року, міністр закордонних справ Гітлера Йоахім фон Ріббентроп тим самим маршрутом вилетів у Москву, щоб підписати з Молотовим пакт про німецько-радянський кондомініум у Європі, який почав Другу світову війну².

Тепер у тому-таки аеропорту, де лише чотирма роками раніше приземлився Ріббентроп, Молотов очікував прильоту нових спільників. СРСР потребував допомоги Корделла Галла та Ентоні Ідена, щоб здолати колишнього союзника — Німеччину. Усупереч усім запевненням, у червні 1941 року Гітлер вдерся до Радянського Союзу,

а вже в грудні його війська просунулися аж до Москви, зупинившись за кількадесят кілометрів від столичного аеропорту. Однак тепер ситуація була зовсім інша. У грудні 1941 року Червона армія відкинула німців від Москви, а в лютому 1943-го за допомогою американських постачань, що надходили в СРСР за Рузвельтовою програмою «ленд-лізу», розгромила Вермахт під Сталінградом. Перебіг війни повернувся на користь радянців.

Утім, до остаточної перемоги було ще далеко. У жовтні 1943 року Червона армія досі боролася з німцями в Центральній Україні й готувала наступ на Східну стіну Гітлера — оборонну лінію вздовж Дніпра. Ця річка завширшки до 700 метрів залишалася грізною перешкодою. Коли Микола Гоголь стверджував, що «мало який птах долетить до середини Дніпра»^{*}, то був не лише художній зворот. Битва за Дніпро, що почалася в серпні 1943 року й триватиме до ранньої зими, коштуватиме Червоній армії до 350 000 офіцерів і солдатів загиблими, а загальна кількість жертв становитиме майже 1,5 мільйона осіб. З такими перемогами Червона армія незабаром могла зостатися без солдатів. Радянські очільники потребували американської допомоги.

Ще в травні 1942 року Молотов полетів у Лондон і Вашингтон, вимагаючи відкрити спільний британсько-американський другий фронт у Західній Європі. Рузвельт пообіцяв допомогти, але британці зволікали. Вторгнення почалося в липні 1943 року не в Західній, а в Південній Європі, коли союзники висадилися на берегах Сицилії. Британці активно просували цей план, адже він мав на меті захистити їхній середземноморський шлях в Індію. На початку вересня бої точилися на материковій Італії. Йосиф Сталін був геть незадоволений. Німці могли захищати Апеннінський півострів, не виводячи жодних підрозділів зі Східного фронту. З погляду радянців це не можна було вважати другим фронтом. Лише висадження у Франції змусило б Гітлера забрати підрозділи зі Сходу, тож радянці хотіли, щоб це сталося якнайшвидше. Вони також потребували дальшого постачання озброєнь за «ленд-лізом», включно з найсучаснішими літаками, виробити й надати які могли лише Сполучені Штати. Радянці сподівались, що Корделл Галл посприє досягненню обох цілей³.

Молотов та його делегація невдовзі побачили в небі незаперечне свідчення американської потуги й технологічної переваги. Десь після 16 години над Ходинським полем вигулькнули три величезні сріблясті «Дуглас С-54 Скаймастери» і, виблискуючи в останніх променях осіннього сонця, почали заходити на приземлення.

Радянці хотіли отримати «Скаймастери» відповідно до «ленд-лізу», але американці не квапилися надавати одні з найновіших літаків, які лише другий рік перебували в експлуатації. С-54 були потрібні Вашингтону, щоб воювати на Тихому океані й висадитися в Європі. Чотиримоторні «Скаймастери» мали завдовжки 28 метрів, а розмах їхніх крил сягав 36 метрів. Вони могли подолати майже 6500 км на висоті 6700 метрів із крейсерською швидкістю 300 км на годину. Екіпаж літака складався з чотирьох осіб, а на борту могли розмістити до півсотні солдатів. Літак спочатку задумували як пасажирський, і хоча згодом його пристосували для військових потреб, він часто був летючим штабом американських державців і військових командирів. У січні 1943 року Рузвельт використав президентський С-54 — відомий завдяки надзвичайним заходам безпеки як «Священна корова», — щоб полетіти на зустріч із прем'єр-міністром Великої Британії Вінстоном Черчиллем у Касабланку. Сталіна безмірно втішило те, що в Касабланці обидва західні союзники постановили вести війну до повної поразки або «беззастережної капітуляції» Німеччини⁴.

Державний секретар Галл та його делегація потребували максимального комфорту, який могла запропонувати VIP-версія «Скаймастера» під час довгої подорожі в Москву. Вилетівши з Вашингтона 7 жовтня, їм спочатку довелося попрямувати до Пуерто-Рико, а звідти морем дістатися Касабланки. Там вони сіли в літаки, які перегнали через Атлантику без пасажирів, і вирушили в Алжир, тоді в Каїр, потім у Тегеран і, зрештою, у Москву. Галл, якому незадовго до подорожі виповнилося сімдесят два, почувався відверто погано й найменше скидався на щасливого мандрівника. Лікарі, побоюючись, що на висоті понад 2500 метрів його спіткає серцевий напад, відрядили лікаря ВМС, щоб той у разі потреби дав Галлові кисень. Державний секретар нехотя їхав у Москву.

Другою за важливістю особою в команді Галла був новоспечений посол США в Москві Аверелл Гарріман. Цей довготелесий

уродженець Нью-Йорка от-от мав відсвяткувати п'ятдесят другий день народження, утім на вигляд був набагато молодший. Відкрите обличчя з великими мужніми рисами й широкою усмішкою робило його популярним серед жінок і допомогло набути репутації успішного перемовника. Як і багато інших представників військової адміністрації Рузвельта, Гарріман прийшов із бізнесу. Він пристав до адміністрації навесні 1941 року за сприяння друга та правої руки президента Гаррі Гопкінса. Рузвельт потребував людини з діловим досвідом, щоб керувати програмою «ленд-лізу» для Великої Британії. Гарріман полетів у Лондон, де став спеціальним представником президента в Європі і відповідав за виконання програми вартістю в мільярди доларів, забезпечуючи американські постачання в Британію й утримуючи ту на плаву у війні з Німеччиною. У вересні 1941 року він вилетів із Лондона в Москву, щоб домовитись зі Сталіним про розширення «ленд-лізу» на Радянський Союз, а в жовтні 1943-го Рузвельт призначив Гаррімана послом у СРСР.

Рузвельт відрядив Гаррімана в Москву, щоб запевнити Сталіна в американській доброзичливості, налагодити тісніше військове співробітництво напередодні відкриття другого фронту і, зрештою, провести переговори щодо майбутнього Східної Європи, а особливо радянських планів територіального розширення завдяки країнам Балтії, Польщі й Румунії в дусі пакту Молотова — Ріббентропа 1939 року. Рузвельт хотів, щоб радянці стримали амбіції в обмін на майбутню співпрацю зі США та Великою Британією. Він був готовий запропонувати Сталіну право вести переговори на рівних із західними державами, забезпечити доступ СРСР до балтійських портів через укладення міжнародних угод, а також надати фінансову й технічну допомогу у відбудові Радянського Союзу після воєнних руйнувань⁵.

Перш ніж вилетіти з Вашингтона спочатку в Лондон, а тоді в Москву, Гарріман отримав від Рузвельта запевнення, що той триматиме його в курсі всіх аспектів американсько-радянських відносин, включно з військовим співробітництвом. Побажання Гаррімана було виконане, до того ж йому дозволили обрати голову військової місії. Генерал Джордж Маршалл, начальник штабу Армії США, погодився направити в Москву одного з двох запропонованих Гарріманом людей, сорокасемирічного секретаря Об'єднаного Комітету начальників штабів генерал-майора Джона Рассела Діна,

здібного й шанованого у Вашингтоні офіцера. Генерал Дін, якого друзі називали просто Рассом, тепер летів у Москву тим самим рейсом, що й Гарріман та Галл. «Я був заповзятий, сповнений надій, упевнений і щасливий», — описував Дін пізніше свої почуття під час польоту. Як і Гарріман, Дін вважав, що зможе домовитися з радянцями. Зрештою, чудові стосунки з американцями відповідали їхнім інтересам. Дін радо полишив секретарські обов'язки у Вашингтоні і став сам собі господарем. Його також тішила можливість працювати з Гарріманом, до якого генерал ставився з повагою й захопленням⁶.

Якщо Гарріман вбачав своїм наріжним завданням у Москві переговори про повоєнне врегулювання в Європі, то Дін мав передусім координувати радянсько-американські зусилля, покликані перемогти Німеччину. До відкриття другого фронту — вторгнення у Францію — залишалися ще місяці, але виникла можливість почати співпрацю з радянцями негайно. Перед від'їздом у Москву до Гаррімана й Діна звернувся командувач ВПС США генерал Генрі «Геп» Арнольд, на той час залучений до спільних із британськими Королівськими ВПС бомбардувальних нальотів на Німеччину та її європейських союзників. Американські пілоти бомбили Німеччину з британських баз, а потім поверталися у Британію. Арнольд хотів, щоб Гарріман і Дін переконали радянців дозволити ВПС США створити бази на території, утримуваній СРСР. Тоді бомбардувальники могли б літати набагато далі в німецькі тили, здіймаючись у небо в Британії й сідаючи в Радянському Союзі, а потім повертатися за кілька днів з новими бомбами, не лише щоб ліквідувати промислові цілі Німеччини у Східній Європі, але й послабити її оборону на Східному фронті.

Пропозиція видавалася взаємовигідною. «Гарріман і я, — пригадував Дін, — були в захваті від підходу Арнольда, тож їхали в СРСР упевнені, що самі лише логічні аргументи дадуть нам змогу втілити його побажання». Вони були переконані, що бази з радянської сторони Східного фронту уможливлять такі бази й на Далекому Сході, де американські командири розраховували не лише на участь радянців, але й на аеродроми, щоб почати бомбардувальні нальоти на Японію. Дін не був авіатором, однак як секретар Об'єднаного Комітету начальників штабів багато співпрацював з Арнольдом та ВПС США в Європі, тому прагнув зробити пропозицію щодо авіабаз пріоритетом у Москві. Прямуючи зі Сполучених Штатів на Близький Схід, а потім

у Радянський Союз, він на кілька днів затримався в Лондоні, де відвідав штаб-квартиру Восьмої повітряної армії США, що здійснювала нальоти на німецькі цілі в Європі. Дін зустрівся з командним складом і зібрав матеріали про результати стратегічного бомбардування Європи та перелік цілей у Східній Європі, яких американські пілоти не зможуть досягти, якщо не матимуть права приземлитися в Радянському Союзі. Отримавши потрібні документи, Дін нетерпляче очікував на початок своєї московської місії⁷.

Політ «Скаймастера» з Тегерана до Москви був нічим іншим, як демонстрацією здатності американських та радянських авіаторів працювати разом. У Тегерані радянці ввели в американський екіпаж своїх радіооператора та штурмана, щоб гарантувати, що літак не загубиться в радянському повітряному просторі чи не буде прийнятий за вороже повітряне судно. Однак хоч можливість працювати разом і була, засяг її видавався обмеженим. Донька посла Гаррімана Кетлін, яка супроводжувала батька, писала сестрі Мері: «Невдовзі після зльоту я отримала офіційну записку від пілота Галла... він просив зробити їм приємність і підійти в кабінку пілотів». Коли Кетлін увійшла в кабінку «Скаймастера», то стала свідком суперечки американських авіаторів із радянськими колегами. Радянці прагнули набрати велику висоту, тоді як американці відмовлялися це робити, адже лікарі заборонили Галлу літати вище ніж 2500 метрів. Проблема, як пізніше писала Кетлін Мері, полягала в тому, що «співрозмовники не знали мови одне одного». Кетлін теж не була винятком, але американські пілоти все одно обрали її посередницею. Присутність молодшої жінки заспокоїла обидві сторони.

Кетлін Гарріман, або Кеті, як її називали друзі та родина, пристала до батька в Лондоні в травні 1941 року, працюючи спочатку в «Міжнародній службі новин», а потім для журналу *Newsweek*. Кеті, двадцятишестирічна шанувальниця кінного спорту, була висока та спортивна дівчина. Широка усмішка й відкритий характер здобули їй популярність серед чоловіків. На відміну від хворобливого держсекретаря Галла, вона нетерпляче чекала на московську пригоду. За час перебування в Москві вона вивчила російську мову й стала господинею американського посольства, згладжуючи чимало конфліктів між радянськими та американськими дипломатами й офіцерами, які зазвичай поводитися стриманіше в жіночій компанії.

Кетлін виявила цей талант уже під час польоту в Москву. «Коли ми наблизилися до Сталінграда, уся напруга та складнощі зникли. Ми виграли Сталінградську битву за допомогою мови жестів, — написала Кеті сестрі. — А коли досягли Москви, то вже стали добрими друзями»⁸.

На подив американських пілотів, радянський штурман вів «Скаймастри» до місця призначення, орієнтуючись по річках, залізницях та автомобільних дорогах. Перш ніж приземлитися в Московському центральному аеропорту, вони пролетіли над Кремлем. «З вікна літака, — писав пізніше Джон Дін, — виднілися вкриті темними маскувальними кольорами куполи Кремля, іскристі води Москви-ріки, Красна площа, собор святого Василія та блиск багнетів почесної варту, яка чекала в полі під нами, щоб від імені Радянського Союзу привітати нашого великого Державного секретаря Корделла Галла». Зробивши коло над аеропортом і відшукавши посадкову смугу, «Скаймастер» зрештою приземлився. Тривала подорож з Вашингтона в Москву закінчилася⁹.

В'ячеслав Молотов, його заступники та почет, які видалися Дінові «посинілими від холоду, що проймав до кісток», привітали американську делегацію, відверто щасливі, що їхньому очікуванню на холоді настав край.

Молотов і Галл оглянули почесну варту. Оркестр грав «Інтернаціонал» — радянський гімн і гімн європейського соціалістичного руху. Його слова не обіцяли капіталістичному світові нічого доброго: «Весь світ насильства ми зруйнуємо / до основ, а потім / ми наш, ми новий світ збудуємо», — стверджував офіційний переклад російською^{**}. Тоді оркестр зіграв американський гімн «Усипане зірками знамено». Його слова «На Бога покладаємо наші сподівання» не спричинили дипломатичних незручностей, адже жоден гімн не співали. Виконання американського гімну вдалося Дінові «чудовим, хоч і трохи незвичним»¹⁰.

Також на злітній смузі американців чекала британська делегація на московських переговорах, яку очолював міністр закордонних справ Ентоні Іден. Британці приземлилися трішки раніше. Почалася урочиста частина. Спочатку Молотов підійшов до мікрофона, щоб привітати союзників, а тоді з короткими вітальними словами

виступили Галл та Іден. Галл сказав, що він «особливо задоволений відвідинами Москви, столиці країни, яку єднає з моєю країною спільна мета». Пізніше того дня Галл, Іден та Молотов у супроводі своїх делегацій зібралися в кремлівському кабінеті Молотова, щоб ще раз обговорити цілі зустрічі й найліпші шляхи їхнього досягнення. Делегації погодилися опублікувати коротке комюніке, де перелічували імена американських і британських посадовців, які прибули в Москву, та радянських чиновників, які зустріли їх в аеропорту, хоч про мету візиту ЗМІ не повідомляли¹¹.

Була вагома причина утриматися від публічних коментарів щодо можливих наслідків візиту не тільки для секретності з огляду на умови воєнного часу. Провідні дипломати союзників прибули в Москву, щоб узяти участь у першій конференції міністрів закордонних справ з питань повоєнного світового порядку. Учасники Московської конференції — під такою назвою ця зустріч згодом увійшла в історію — мали великі амбіції, утім було складно передбачити, чи збігатимуться погляди трьох союзників щодо майбутнього. Упродовж дванадцяти днів, з 19 по 30 жовтня, троє міністрів закордонних справ обговорюватимуть створення Організації Об'єднаних Націй і початок роботи Європейської консультативної комісії щодо визволених країн та територій Європи. Вони обговорять викорінення фашизму в Італії, відновлення австрійської незалежності й притягнення до відповідальності винних у воєнних злочинах. Так почався тривалий процес пошуку спільних позицій щодо організації повоєнного світу. Попереду було чимало труднощів, але початок був дуже обнадійливий¹².

Радянсько-американська співпраця входила в нову еру, тож Гарріман із Діном вірили в її світле майбутнє. На зустрічі з Молотовим 21 жовтня Гарріман сказав радянському комісару закордонних справ, що приїхав «як друг». Він висловив сподівання, що одного дня вони вдвох зможуть поганяти на швидкісному літаку Гаррімана. Винятково тісно зблизившись із Черчиллем під час перебування в Лондоні, Гарріман тепер намагався налагодити дружні відносини в Москві, зокрема встановити особистий контакт із Молотовим. Заохочувати друзів-урядовців користатися з багатств його сім'ї (батько Гаррімана, залізничний магнат, мав багатомільйонні статки), зокрема запрошувати їх на розкішні вечери, кінні прогулянки, поїздки спортивними

автівками й літаками, на Заході було дієвою стратегією американського посла в діловому й політичному житті. Гарріман намагався застосувати такий підхід у Москві, пропонуючи дружбу й очікуючи дружби у відповідь¹³.

Дуже швидко Аверелл і Кеті Гаррімани відчували емоційний зв'язок із радянською країною та її народом, який вів виснажливу війну. «Тепер я тільки починаю розуміти, що звичні російські офіційні повідомлення, у яких ідеться про знеособлений героїзм і величезну кількість загиблих, зниклих та поранених, означають щось дуже особисте для друзів та родин, — написала Кеті до Мері 5 листопада. — Коли усвідомлюєш, що, попри доктрину «держава передусім», росіянин залишається людиною і, як не дивно, уряд ставиться до нього як до людини, то саме в цьому вбачаєш причину періодичних перебудов, за яких повідомляють про нову перемогу й прикрашають розбомблені будівлі»¹⁴.

Американська делегація прибула в Москву сповнена ентузіазму й налаштована вивести радянсько-американські відносини на новий рівень, включно не тільки із зустрічами між лідерами Великого альянсу, але й із безпосередньою військовою співпрацею між збройними силами обох держав. Генерал Дін, який мав налагодити таку співпрацю, прагнув здобути успіх більше за інших. Він вважав, що зможе досягти мети, якщо проб'ється до прихованої за фасадом комуністичної ідеології спільної людяності.

* Переклад Івана Сенченка. (Тут і далі прим. пер., якщо не зазначено інше.)

** Переклад Аркадія Коца (російською: «Весь мир насилья мы разрушим / До основания, а затем / Мы наш, мы новый мир построим — / Кто был ничем, тот станет всем»). В українському перекладі Миколи Вороного акценти трохи інші: «Ми всіх катів зітрем на порох... / Повстань же, військо злидарів! / Все, що забрав наш лютий ворог, / Щоб повернути, час наспів».

2. Вердикт Сталіна

Уперше зустрівши Йосифа Сталіна на завершальному бенкеті Московської конференції ввечері 30 жовтня 1943 року, генерал Дін здивувався, який радянський лідер низькорослий. Діна також вразив металевो-сірий колір волосся диктатора, але найбільше — «доброзичливий вираз його зморшкуватого землистого обличчя». Сталін був одягнений у військову форму з погонами маршала Радянського Союзу: це звання йому присвоїли в березні 1943 року після перемоги Червоної армії під Сталінградом. Він ходив кімнатою, вітаючи радянських гостей і членів американської та британської делегацій, яких було близько шістдесяти, «завжди з поклоном, зрідка дивився комусь в очі й узагалі нічого не казав»¹.

Того вечора Дін не тільки потиснув маршалові руку, але й випив із ним. Змагання тостів за бенкетним столом, що видався генералові «невимовно прекрасним», почав Молотов, який підняв келих за британсько-американсько-радянську дружбу. Дін знав, що це лише початок і морально готувався до серйозної п'ятики. Працівники посольства США повідомили йому й Гарріману одразу по прибутті до Москви, що єдиний спосіб здобути повагу радянців — їх перепити. «Важко хитрувати, коли п'єш під тости, — писала в листі до Мері Кеті Гарріман, яка відвідала чимало бенкетів у Москві, — адже мусиш перевернути келих догори дном, а краплі спиртного, що проллються, згідно з російським повір'ям, — то краплі нещастя, якого ти бажаєш людині, з котрою п'єш».

Її батько викликав утіху й гордість працівників посольства, коли за кілька днів на бучному прийомі, який організував Молотов, щоб відсвяткувати День Жовтневої революції, перепив не тільки господарів, але й британського колегу, сера Арчибальда Кларка Керра. За словами Кеті, Керр «з деякими труднощами звівся на ноги, висунув руку вперед, щоб зіпертися на стіл, проте схибив і впав долілиць до ніг Молотова, а зверху на нього із дзвоном звалилося чимало тарілок і келихів». Наступного дня обоє Гарріманів потерпали від жахливого похмілля — тости «до дна» виголошували під келихи, наповнені горілкою, а не вином. Однак напередодні ввечері вони були гордістю земляків. «Усі американці дуже пишалися», — писала Кеті сестрі².

Дін, зазнайомившись із тостами до дна на першому ж відвіданому бенкеті, розумів, що рано чи пізно настане і його черга виголосити тост. Як генерал пізніше згадував, він напружив «мозок, щоб сказати щось вишукане». Звівшись на ноги, Дін заявив, що вважає за честь бути очільником військової місії США в Москві, яку він сприймає як передовий загін мільйонів американців, що долучилися до радянських союзників у війні. Радянці, що хотіли від конференції лише одного — зобов'язання відкрити другий фронт, — захоплено вислухали ці слова американського генерала. Кульмінацією тосту Діна стала пропозиція випити за день, коли передові підрозділи британських та американських військ зустрінуть колег-червоноармійців на вулицях Берліна. За іронією долі, напророкована зустріч у Берліні за кілька років призвела до поділу німецької столиці, але тоді ще ніхто не бачив жодної загрози в берлінській зустрічі армій трьох потуг.

Тост мав великий успіх. Усі вихилили келихи, але, на подив Діна, далі стояли. Він зрозумів чому лише тоді, коли штурхан сусіда змусив його повернути голову. Поруч із Діном з келихом у руці стояв Сталін. Вислухавши тост, радянський диктатор полишив своє місце та обійшов стіл позаду гостей, тож Дін випустив із погляду його дрібну постать. Вони разом випили до дна. Дін пив горілку, а Сталін, мабуть, звичне для нього червоне вино, яке він часто розводив водою. Споїти гостей і послухати, що ті могли сказати у стані сильного сп'яніння, було давнім трюком Сталіна, утім він частіше практикував його на своїх придворних, ніж на іноземних гостях³.

Для Діна конференція закінчувалася на високій ноті. За словами Галла, його тост на бенкеті «затьмарив решту». Дін також оптимістично очікував поступу у пріоритетній справі свого московського порядку денного — отримати дозвіл відкрити американські повітряні бази на території, контрольованій Радянським Союзом.

Дін, який у Вашингтоні ніс службу у Штабі Комітету начальників штабів, добре розумів, що американські та британські повітряні операції в Європі наразилися на проблеми. На осінь 1943 року мета звільнити повітряний простір від присутності Люфтваффе, щоб підготувати вторгнення у Францію 1944 року, була досі недосяжна. Люфтваффе відбивалося, і це змушувало британські та американські

ВПС платити безпрецедентно високу ціну за бомбардування німецьких об'єктів. Те саме стосувалося й німецьких систем протиповітряної оборони, які ніяк не вдавалося нейтралізувати.

У 1943 році Королівські ВПС втратили збитими або ушкодженими 2700 важких бомбардувальників. Бомбардування Берліна, що тривали з листопада 1943 року до березня 1944 року, призвели до втрати 1128 британських літаків. Американські втрати також були приголомшливі. Протягом другого тижня жовтня 1943 року, коли Дін прибув у Москву, Восьма повітряна армія, що атакувала з Британії, втратила 148 бомбардувальників. Рівень втрат під час бомбардування 14 жовтня становив 20,7 %, а рівень ушкоджень сягнув 47,4 %. Рейди вглиб німецької території без супроводу винищувачів стали надмірно дорогими, а винищувачі на кшталт «Мустанга Р-51» не могли дістатися Східної Європи, адже їхні бензобаки не вмщували достатньо пального.

Геп Арнольд був переконаний, що знайшов розв'язок проблеми Люфтваффе в човникових бомбардуваннях. Як ми згадували вище, бомбардувальники мали здійснюватися в небо з повітряних баз у Британії та Італії, пролітати над територією Німеччини і, замість того щоб повернути назад, не діставшись німецьких заводів, літаків та аеродромів у Східній Німеччині та Східній Європі, приземлятися на базах у радянському тилу. Окрім ураження недосяжних за інших умов цілей, бомбардувальники допомогли б розосередити літаки Люфтваффе, які тепер мусили б воювати на два фронти. Такі бомбардування були б вигідні й для радянців, що фактично не мали авіації дальньої дії й не турбували німців за межами театру власних наземних операцій: американські бомбардувальники могли вражати цілі, пропоновані радянським командуванням. Ось чому Арнольд наполягав, щоб операції човникових бомбардувань стали одним із пріоритетів Діна в Москві⁴.

Дін радо на це пристав, однак від початку Московської конференції швидко зрозумів, що радянці прагнули обговорювати лише одне питання — відкриття другого фронту. Вони вимагали підтвердити попередні зобов'язання союзників, що їх уперше виголосив Рузвельт Молотову в червні 1942 року, а саме висадитися в Європі впродовж наступних кількох місяців. Дін та генерал-лейтенант сер Гастінгс Ісмей, головний військовий радник Черчилля, щосили намагалися

переконати радянців, що другий фронт справді буде відкритий 1944 року. Дін скористався конференцією, щоб порушити найважливішу для себе тему: створення повітряних баз США на підконтрольній Радянському Союзу території. Він був готовий негайно відкрити власний «другий фронт»⁵.

Як згадував Дін пізніше, цей запит уже в перший день конференції «вразив радянських представників як грім із ясного неба». У відповідь Молотов тягнув час. Він погодився розглянути пропозицію, яка містила два додаткові запити генерала Арнольда: встановити ефективніший обмін погодною інформацією між повітряними силами США та Радянського Союзу й поліпшити повітряний зв'язок між цими двома країнами. Молотов пообіцяв свого часу відповісти учасникам конференції. Для Діна ця розмова стала першим уроком у спілкуванні з радянськими чиновниками: «жоден підлеглий у Росії не може приймати рішення з питань, які стосуються іноземців, не проконсультувавшись із вищими чинами, і зазвичай цей вищий чин — то сам Сталін»⁶.

Радянському комісарові закордонних справ знадобилося два дні, перш ніж він повідомив учасників конференції, що підтримує пропозицію Діна. Насправді Молотов не бажав будівництва баз західних держав на радянській території. Страх іноземної присутності в російській культурі можна простежити з початку XVII століття, коли польські та українські козацькі загони захопили Москву й пограбували велику частину Московського царства, але були й свіжіші прецеденти. На мислення радянських лідерів впливав досвід революції та громадянської війни, коли іноземні війська, зокрема британські, французькі та американські експедиційні сили, 1918 року висадилися в Мурманську на Баренцовому морі, Одесі на Чорному морі, Баку в центрі каспійських нафтових родовищ та Владивостоку на Далекому Сході, щоб підтримати антибільшовицькі сили. Деякі з цих окупаційних сил залишалися на колишній території Російської імперії аж до 1920 року. Додатковою прикрістю було те, що американська інтервенція трапилася, коли помічником міністра військово-морських сил США був Франклін Делано Рузвельт (1913—1920), тоді як британські зусилля очолив не хто інший, як Вінстон Черчилль, міністр з озброєння (1917—1919) та державний секретар війни (1919—1921).

«Я знав їх усіх, капіталістів, але Черчилль найсильніший із них, найрозумніший. Звісно, він стовідсотковий імперіаліст», — згадував Молотов, який у 1918—1920 роках організовував більшовиків проти численних зовнішніх ворогів, включно з французьким експедиційним корпусом в Одесі. Ведучи далі спогади про імперські амбіції Черчилля, Молотов повідомив прихильно налаштованому інтерв'юєру в 1970-х роках: «Він сказав: “Встановімо нашу базу в Мурманську, бо вам сутожно”. “Так, — відповіли ми, — це тяжкий час для нас, тому відряджайте ці війська на фронт. Ми самі охоронятимемо Мурманськ”. Тут він відступив». Молотов також згадував про пропозицію відкрити американські повітряні бази на Далекому Сході як про намагання Рузвельта захопити територію: «Він хотів зайняти певні райони Радянського Союзу. Замість того щоб воювати. Звідти їх було б не просто згодом вигнати»⁷.

Тепер, у жовтні 1943 року, Сталін та Молотов мусили вирішити, що робити з новим американським запитом щодо повітряних баз. Червона армія почала переправлятися через Дніпро, що підсилювало радянські позиції як ніколи раніше. Однак у керівників СРСР було кілька вимог до західних союзників, і вони оголосили перелік своїх бажань упродовж конференції: відкриття другого фронту; вступ Туреччини у війну проти Німеччини, щоб відтягнути дивізії Вермахту від радянського фронту; дозвіл Швеції розмістити радянські повітряні бази на своїй території. Радянці вирішили використати питання військових баз союзників як додатковий козир, щоб отримати від американців те, чого вони справді хотіли.

21 жовтня 1943 року, за два дні після Дінової пропозиції, Молотов заявив американській делегації, що радянський уряд «дав принципову згоду» на створення повітряних баз США в СРСР і поліпшення обміну інформацією про погоду та краще повітряне сполучення. Держсекретар Галл подякував Молотову і, вважаючи справу врегульованою, залишив Діна залагодити деталі з його колегами в Генеральному штабі Червоної армії. «Я, звісно, мав піднесений настрій, адже менш ніж за тиждень у Радянському Союзі досягнув ... головних цілей, — пригадував Дін. — Начальники штабів мали б мною пишатися!»

26 жовтня у відповідь на запит Діна Вашингтон передав йому докладну інформацію щодо баз. «Ми оцінюємо наші потреби

приблизно десятьма базами, розташованими так, щоб забезпечити найкращу логістику для важких бомбардувальників, які вражатимуть відповідні цілі з території Дядька Короля [Великої Британії] та Італії; також вони мають бути належно розміщені, щоб завдати удар по відповідних цілях перед поверненням до Дядька Короля й Італії». Начальники штабів хотіли, щоб радянці постачали пальне, боєприпаси, бомби, забезпечили житло та намагалися мінімізувати кількість персоналу США (кодова назва «Дядько Цукор») на базях***.

Телеграма була довга й докладна. Начальники штабів були налаштовані серйозно та вважали, що гру вже розпочато⁹.

Підбадьорений відповіддю Вашингтона, Дін теж був налаштований рішуче. «Протягом кількох днів я майже не відходив від телефона і щоразу, коли доводилося відходити, запитував, повернувшись, чи не телефонував хтось з офіцерів [радянського] Генерального штабу, щоб узгодити подробиці човникових бомбардувань», — згадував він. Ніхто не телефонував Дінові й не шукав його. Саме тоді він зрозумів, як сам писав пізніше, що «принципова згода» радянців «геть нічого» не означала. Дін вирішив узяти справу у власні руки й наполягав на письмовій фіксації його запиту, як і схваленні пропозиції Молотовим «у принципі» в остаточному протоколі конференції. Молотов відмовився, заявивши, що пропозицію на конференції не обговорювали, тож їй не було місця в протоколі. Дін далі наполягав на тому, що варто додати обговорення баз у протокол. Це не допомагало. Радянці відмовлялися співпрацювати¹⁰.

Прорив зрештою стався тільки 29 листопада 1943 року, і не в Москві, а в Тегерані, коли Рузвельт порушив питання авіабаз під час зустрічі зі Сталіним і диктатор пообіцяв розглянути його. 26 грудня Молотов надав Гарріману меморандум, у якому знову було заявлено, що радянський уряд принципово не заперечує проти американської пропозиції створити повітряні бази США на радянській території і, крім того, командуванню радянських ВПС буде доручено почати попередні консультації з американськими представниками. Гарріман та Дін виявляли стриманий оптимізм. «Хоч ці угоди лише починають рухати наші проекти з радянським урядом, які поки що перебувають на стадії обговорення, я вважаю, що вони вказують на зміни у ставленні й відкривають шлях для дальшої співпраці», — телеграфував Дін у Комітет начальників штабів 27 грудня¹¹.

Хоч шлях був відкритий, дорога виявилася довгою й нерівною. Час ішов, і у Вашингтоні генерал Арнольд втрачав надію колись-таки побачити, як його бомбардувальники сідають на радянську землю. 29 січня, майже за два місяці після зустрічі Сталіна та Рузвельта, він переслав Джонові Діну телеграму від генерала Карла Ендрю Спаатца, командувача Восьмої повітряної армії та Стратегічних повітряних сил США в Європі (USSTAF), який базувався в Лондоні. В адресованій Арнольду телеграмі Спаатц порушував питання операцій човникових бомбардувань і пропонував почати зі 120 бомбардувальників. Важливішим, однак, було те, що Спаатц писав, що човникові бомбардування можна почати; те, що він пропонував зробити це, не створюючи окремих повітряних баз США (явний відхід від попередньої позиції), дало зрозуміти, що американський особовий склад можна відрядити на наявні радянські бази¹².

Телеграма спонукала Гаррімана до дій. 30 січня він попросив про зустріч зі Сталіним, щоб обговорити запит Рузвельта щодо авіабаз. Саме тоді щось клацнуло в таємній машині Кремля, і Гаррімана запросили в кабінет Сталіна, щоб обговорити повітряні бази. Зустріч відбулася о 18 годині 2 лютого в присутності Молотова. Відповідно до американських записів про цю розмову, Гарріман почав із посилання на запит Рузвельта й далі обґрунтовував потребу в човникових бомбардуваннях, завдяки яким союзники могли б «глибше проникнути в Німеччину». Вислухавши Гаррімана, Сталін нарешті особисто схвалив проект. Він сказав послові, що радянський уряд «підтримує» американську пропозицію, і це було явним поліпшенням проти формулювань Молотова «погоджено в принципі» й «не заперечую». Сталін пропонував почати операції зі 150—200 літаків. Він вказав на два аеродроми, на яких могли приземлитися розвідувальні літаки, і зазначив, що радянська сторона забезпечить три авіабази для бомбардувальників у північному секторі Східного фронту та ще три в південному¹³.

Гарріман і Дін не вірили власним вухам. Коли Спаатц та Арнольд запропонували спільні бази, Сталін несподівано розвернувся на 180 градусів і повністю підтримав операцію. «Я ніколи не забуду наше піднесення тієї ночі, коли Гарріман завітав до мене після зустрічі зі Сталіним, щоб повідомити гарну звістку», — згадував Дін пізніше. Він вислав телеграму начальникам штабів. «Маршал Сталін сьогодні

ввечері повідомив послу, що погоджується на проект човникових бомбардувань», — так Дін почав телеграму, у якій далі обговорював деталі наступних кроків операції, зокрема отримання радянських в'їзних віз для офіцерів, які будуть негайно виряджені з Лондона в Москву. Новина стала сенсацією у Вашингтоні. Генерал Арнольд передав вітання Дінові від самого Джорджа К. Маршалла — Начальника штабу армії США. «Абсолютно очевидно, що варто відзначити витримку й майстерність, з якими ви провели переговори», — йшлося в телеграмі. Гарріман також отримав вітання від Білого дому¹⁴.

Невідомо, хто або що змусило Сталіна зрештою поступитися щодо баз і подолати острах зовнішнього втручання. Чи був він переконаний, що американці серйозно ставляться до відкриття другого фронту, чи сподівався його забезпечити, запропонувавши їм те, що вони хотіли? Однак радше йшлося про спільний контроль над базами. Для американців у Москві це вже не мало значення. «Хто сказав, що росіяни не хочуть співпрацювати? Хто сказав, що ми не можемо працювати разом? — писав Дін, згадуючи піднесену атмосферу тих днів у Спасо-Хаус, резиденції посла США в Москві. — Усе, що було потрібно, — це відвертість, розуміння й наполегливість, які ми з Авереллом так добре продемонстрували». Оптимізм Діна видавався обґрунтованим. Американці та радянці працюватимуть разом, не лише координуючи свої завдання на різних фронтах, але й спільно плануючи та виконуючи операції, щоб «завдати німцеві сильнішого удару», як Сталін сказав Гарріманові під час їхньої зустрічі. Майбутнє знову здавалося сповненим надій¹⁵.

*** Кодова назва Дядько Король (Uncle King) пов'язана з аббревіатурою UK, що позначає назву держави — *United Kingdom*, тобто Сполучене Королівство. Аналогічно Дядько Цукор (Uncle Sugar) — це US, тобто *United States*, Сполучені Штати.

3. Народження «Шаленця»

Сталін дотримав слова. За три дні після того, як Гарріман отримав його схвалення щодо використання радянських баз військово-повітряними силами США, Молотов організував зустріч із командувачами радянської авіації, на яку запросив Гаррімана та Діна. Зустріч відбулася 5 лютого 1944 року. Радянське командування представляли Головний маршал авіації Олександр Новиков, якого Дін називав «генералом Арнольдом Червоних ВПС», і його підлеглий, начальник Головного управління формування та укомплектування ВПС, генерал-полковник Олексій Нікітін.

Новиков і Нікітін, народжені обидва 1900 року, належали до нової плеяди радянських авіаторів, яким доручили командувати повітряними силами Червоної армії після катастрофічних поразок від Люфтваффе на початку німецько-радянської війни. Тоді, за кілька перших тижнів операції «Барбаросса», Радянський Союз втратив майже половину літаків: приблизно 4000 з наявних 9500. Багато з них були знищені на аеродромах, не отримавши навіть шансу вступити в бій. Новиков, якого наступного року призначили очолити напіврозвалені військово-повітряні сили, з допомогою Нікітіна реорганізував їх і завдяки «Айракобрам», «Дугласам» та іншим літакам, які постачали США через програму «ленд-ліз», перетворив на справжню бойову силу. Радянці досі не сприймали й не намагалися опанувати основи стратегічних бомбардувань, але їхні пілоти винищувачів та бомбардувальників надзвичайно ефективно підтримували фронтові операції Червоної армії, спочатку кинувши виклик, а потім, до кінця 1943 року, перехопивши в Люфтваффе контроль над небесами¹.

Обидва командувачі радянських ВПС, на відміну від своїх політичних очільників, жадали співпраці з американцями. Того вечора Дін надіслав у Вашингтон телеграму генералам Арнольду та Спаатцу: «Ми досягнули домовленостей, що вашим представникам варто прибути якнайшвидше, їм надали дозвіл на прямий переліт із Великої Британії в Москву». Тепер м'яч перебував на американському полі, передусім у п'ятдесятитрирічного генерала Карла Ендрю Спаатца, який тоді перебирав командування над усіма американськими військово-повітряними силами в Європі (Штаб Стратегічних повітряних сил США в Європі, USSTAF). Йшлося про керівництво

Восьмою повітряною армією в Британії, якою він командував до того, і П'ятнадцятою повітряною армією, дислокованою в Італії. Обидві армії мали брати участь в операціях човникових бомбардувань, якби на радянській території справді були створені авіабази. Спаатц не потребував зайвих нагадувань. 6 лютого, наступного дня після зустрічі Діна з командувачами ВПС Радянського Союзу, Спаатц призначив керівником проекту човникових бомбардувань полковника Джона Гріффіта. Проект отримав кодову назву «Бейсбол». Американці готувалися зіграти в улюблену гру, чи то пак національну розвагу. Вони спробують здобути очки на пробіжках; натомість радянці мали забезпечити бази².

Проте американці мусили поквартитися, щоб підготувати бази до вторгнення союзників у Європі. Це грандіозне завдання потребувало ретельного планування, формування абсолютно нових підрозділів повітряних сил, щоб керувати базами й доправляти сотні солдатів та сотні тисяч тонн техніки, потрібних запасів і боєприпасів углиб радянської території. Дін та американські авіатори мусили змагатися з часом. Біг між базами перетворювався на перегони з перешкодами; радянці створювали бар'єри, тож ніхто не міг гарантувати, що американська команда встигне у відведений час.

Майор Альберт Лепавський, містобудівник і колишній університетський професор із Чикаго, приписаний до команди планування нової операції, теж використовував бейсбольну термінологію, формулюючи її загальні завдання. На його думку, уся сутність цієї гри полягала в тому, щоб переконати команду господарів, що команда гостей грає надзвичайно добре, і спонукати господарів дозволити гостям грати на всіх своїх полях. Лепавський мав на гадці створення американських баз не тільки в західній частині СРСР, але й на Далекому Сході, де їх використовували б, щоб вдертися на японські острови.

Однак це була справа майбутнього. Натомість найнагальнішою метою човникових операцій було допомогти військово-повітряним силам США перемогти Люфтваффе й підготуватися до вторгнення союзників у Європу. Отже, головними цілями операції стали німецькі аеродроми, авіазаводи та східноєвропейські нафтопереробні підприємства, які забезпечували літаки дефіцитним паливом. Другим завданням було відволікти Люфтваффе від Західної Європи, відкривши

другий повітряний фронт на Сході — його фактично не існувало, адже радянська стратегічна авіація перебувала в зародку, а радянське командування досі не вірило у користь стратегічних бомбардувань³.

Полковник Джон Гріффіт, очільник нової операції з човникових бомбардувань, видавався ідеальним кандидатом, щоб керувати проектом за участю Радянського Союзу. Він народився в Сіетлі й став повітряним асом під час служби в британському експедиційному корпусі в роки Першої світової війни. У розпал російської революції та громадянської війни його відрядили на північ Росії у складі цього корпусу. Тоді він поборював більшовиків, тепер його просили воювати на їхньому боці. Попри власні політичні симпатії й антипатії, Гріффіт насамперед був дуже результативний офіцер. За перші десять днів після призначення Гріффіт і його підлеглі зуміли скласти докладний план початку човникових бомбардувань, який передбачав чотири місії на місяць, кожен з яких виконували б 200 американських бомбардувальників.

Уже 28 лютого, після тижневого перельоту через Каїр і Тегеран, Гріффіт сидів поруч з Олексієм Нікітіним у Москві та обговорював деталі операції. Дін, що супроводжував Гріффіта, просив надати аеродроми ближче до центру лінії фронту та якнайдалі на захід: що меншу відстань долали б бомбардувальники, вилітаючи з Британії та Італії, то краще. Нікітін ухилявся й не пропонував бази поблизу радянської лінії фронту, посилаючись на те, що багато інших баз знищені. Натомість він вказував на бази, розташовані в Центральній Україні, у південному секторі радянського фронту, і відносно віддалені від лінії фронту⁴. Дін не мав особливого вибору, тож брав, що пропонували. Він зголосився оглянути аеродроми вже наступного дня. Згідно з американською доповіддю про розмову, Нікітін пообіцяв «віддати розпорядження». Початок був добрий.

Полковник Гріффіт та його команда приготувалися до перельоту. Однак наступний день промайнув без звісток від генерала Нікітіна, тоді ще один і ще один. Гріффіту дедалі більше уривався терпець. Йому дали три тижні на підготовку до початку човникових бомбардувань. Він витратив тиждень, щоб дістатися Москви, а за перший тиждень на місці спромігся лише на одну зустріч із командувачами Червоних ВПС. Дін намагався заспокоїти Гріффіта та його не менш нетерплячого заступника, полковника Альфреда

Кесслера. «Вони звикли мати справу з англійцями, до яких принаймні можна було підступитися, — писав Дін у спогадах. — Вони не могли добратися до росіян, щоб випустити пару, але могли добратися до мене. Багато мого часу йшло на те, щоб їх утихомирити»⁵.

Гріффіт і Кесслер прочекали понад два тижні, перш ніж оглянули пропоновані бази: їхній рейс отримав дозвіл аж 31 березня. З Москви вони попрямували на південь, у Центральну Україну. Там, на лівому березі Дніпра, на землях колишньої Гетьманщини, козацької держави XVII—XVIII ст., розташовані три старовинні козацькі міста: Полтава, відома Полтавською битвою (1709 рік); Миргород, рідне місто письменника Миколи Гоголя, та Пирятин. Усі три міста мали аеродроми, збудовані ще до війни й використовувані німцями під час окупації в 1941—1943 роках. Саме ці аеродроми тепер пропонували американцям.

У Полтаві німці пошкодили або зруйнували всі будівлі авіабази, крім однієї казарми. Там не було «ні води, ні каналізації, ні електрики», — писав Гріффіт командувачам в Англії. Бетонну злітну смугу не можна було продовжити через наявні споруди, але вистачало місця, щоб побудувати нову злітно-посадкову смугу, використовуючи металеві настили. Залізничну гілку, що вела до головної колії, німці знищили, однак американські гості вважали, що її можна відбудувати. У Миргороді, ще на одній базі за вісімдесят кілометрів на північний захід від Полтави, не лишилось жодної будівлі, а отже, злітно-посадкову смугу можна було подовжити так, як треба. У Пирятині, розташованому за вісімдесят кілометрів на захід від Миргорода, не залишилося ні будівель, ні бетонних злітно-посадкових смуг, тому інспекційна група не змогла приземлитися. Жодна база не вразила американців. Гріффіт вважав, що радянці чи то не можуть, чи то не бажають пропонувати щось інше або краще, тож американці мусять пристати на те, що дають⁶.

Полковник Гріффіт відвідував аеродроми Полтави та Миргорода, перебуваючи останні дні на посаді керівника проекту човникового бомбардування. «Бейсбол» тепер перейменували на «Шаленець» (*Frantic*). Офіцери, яким проект завдячував новою назвою, мали на думці паніку й шал німців, спричинені човниковими бомбардуваннями. Однак назва точно відбивала й душевний стан Гріффіта через нескінченні труднощі, що їх створювали радянці.

Постійні затримки з отриманням дозволів на огляд аеродромів, транспортуванням обладнання або відповідями на прості запитання доводили його до сказу. Крім того, радянці вимагали тотального контролю над американськими діями. Літак Ґріффіта «Дуглас С-47 Скайтрейн» міг летіти в Тегеран і назад лише з радянським пілотом. Радянські чиновники також хотіли, щоб кожен американський літак супроводжували радянські штурмани та радіооператори, і наполягли, щоб і американським санітарним літаком керував радянський екіпаж.

Дін був рішуче налаштований не сваритися з радянським командуванням. «Полковник Ґріффіт вважає, що дотримання вищезазначених умов істотно обмежить операції, тож варто звернути вашу увагу на цю справу, — телеграфував Дін у Лондон і Вашингтон. — Однак я вважаю, що наразі не потрібно надмірно на цьому концентруватися, нам у довгостроковій перспективі вигідніше спробувати поступово обійти ці обмеження». Дін і Ґріффіт явно не могли порозумітися, і Ґріффіт хотів повідомити про розбіжності начальству. Дін зі свого боку вважав, що Ґріффіт, який допомагав антибільшовицьким силам боротися з Червоною армією під час революції, мав упереджене ставлення і його варто замінити, щоб проект таки досяг успіху. Ґріффіт був змушений вийти з гри, ставши першою жертвою прагнення Діна задовольнити будь-які вимоги командувачів ВПС, щоб радянці залишалися задоволеними, а перспективи «Шаленця» — обнадійливими. На початку квітня Дін повідомив радянців, що полковника переводять у США⁷.

8 квітня Ґріффіта змінив полковник Кесслер. Як і його командира, повільні темпи переговорів із радянцями спочатку заскочили Кесслера зненацька, але його ставлення до негараздів було інакше. У 1943 році Кесслер провів три тижні в Радянському Союзі як учасник американської делегації на чолі з Дональдом Нельсоном, головою Ради військового виробництва США. Випускник військової академії Вест-Пойнт і Массачусетського технологічного інституту, де він здобув ступінь у галузі аеронавігаційної інженерії, Кесслер був вражений радянським військовим виробництвом і радянцями загалом. З цієї причини Дінові було набагато комфортніше працювати з Кесслером, ніж із Ґріффітом, тож він навіть не згадав імені Ґріффіта в мемуарах про перебування в Москві⁸.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ